

חורבת סוסיה והיישוב היהודי בדרום הר-חברון בתקופה הרומית המאוחרת

אברהם נגב

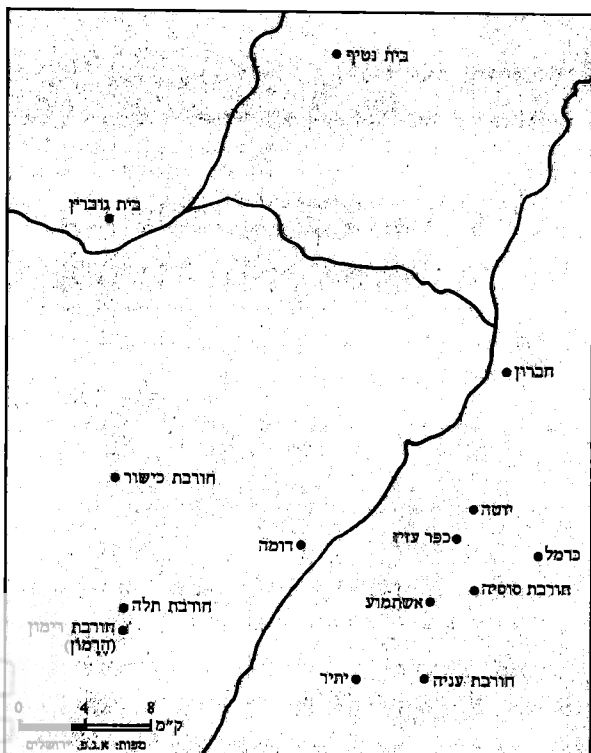
חורבת סוסיה השוכנת בדרום הר-חברון היא חורבה מרשימה בעוצמתה ובכמות השרידים העתיקים שבה. היא הרשימה ביותר גם את חוקרי ארץ-ישראל הראשונים, שביקרו באתר זה במחצית השנייה של המאה הי"ט, ובייחוד את הסוקרים הבריטים של ארץ-ישראל המערבית (SWP). הם תיארו את שרידיו של הבניין הציבורי הגדול, שלאחר זמן זיהו אותו אברהם רייפנברג וליאון ארי מאיר כבית-כנסת, וכן גם את שרידיו של בניין ציבורי גדול נוסף, בחלקה המזרחי של העיר.

החופרים הראשונים, שמריהו גוטמן, זאב ייבין ואהוד נצר, חשפו את בית-הכנסת המפואר,¹ ואילו זיהר הירשפלד חשף בניין-מגורים מן התקופה הביזאנטית,² הכול בחלקה המערבי של החורבה. אולם השרידים האדריכליים המרשימים ביותר נמצאים בגבעה המזרחית. כאן, על-פני השטח, מצויים קטעי קירות הבנויים אבני-גזית גדולות, שחלקן מסותת סיתות-שוליים ומעוטר בזיזים גדולים; חוליות בורות-מים גדולות, חלקן באתרן או מוטלות ליד בורות-מים חצובים גדולים ביותר בדרום היישוב ובמרכזו; משקופים גדולים וכבדים מוטלים בעיים או מוצבים על-גבי פתחים המוליכים אל מערות, שחלקן מלא עיים, וחלקן משמש את איכרי יטה המעבדים את חלקות האדמה שדירוגן עתיק; בקצהו הצפוני-מזרחי של היישוב בולטים שרידיו של מגדל-עוז הבנוי אבנים מסותתות סיתות-שוליים, שאורכן כשני מטרים. לאורך שוליה המזרחיים של הגבעה המזרחית מצויים פתחים סתומים של מערות-קבורה רבות ומפוארות. מערות-קבורה רבות נוספות מצויות לאורך הדרך המוליכה לאתר מדרום.

כבר מן הסקר המוקדם נסתבר, כי חורבת סוסיה היתה יישוב חשוב וגדול למדי, שאין להגדירו ככפר. דברים אלה נתבררו ביתר תוקף לאחר קיום שתי עונות-חפירה ארוכות בשנים 1984 ו-

85

* שני המאמרים להלן הם חלק מתוך דיון בנושא 'היישוב היהודי בתקופה הרומית והביזאנטית לאור הממצא הארכאולוגי' אשר התקיים בד' בתמוז תשמ"ה (26 ביוני 1986) ביד יצחק בן-צבי בירושלים.
1 ראה: S. Gutman, Z. Yeivin & E. Netzer, 'Excavations in the Synagogues at Horvat Susiya', I.L. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 123-128
2 ראה: "הירשפלד, 'החפירות בבית מגורים יהודי בחורבת סוסיה', ארץ-ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 168-180.

מפת האזור

1985.³ מטרת החפירות היתה לקבוע את היקפו, זמנו ומהותו של היישוב במקום, ולפיכך נערכו חפירות באתרים אחדים ביישוב.

בתצלום האוויר של חורבת סוסייה נראה האתר בדמות פרסה, שלה זרוע ארוכה במזרח, חלק מתעגל בדרום, וזרוע קצרה יותר במערב. עוד לפני החפירות נראו בדרום שרידי בניין ארוך וצר, שאורכו יותר מ-250 מ'. על-מנת לעמוד על טיבו של הבניין, נחשף קטע שאורכו כ-50 מ' בקצה המערבי של עיגול הפרסה. קירו הדרומי החיצון של הבניין בנוי קטעים של אבן-גזית, שמידתה קטנה למדי. הגזית מעוטרת בזיזים שטוחים ושוליים, בדומה לקירות בית-הכנסת. לצד קטעים הבנויים אבני-גזית גדולות, מצויות גם אבנים בלתי-מקושטות. בקיר זה, הפונה אל מחוץ ליישוב, אין פתחים. אלה מצויים כולם בקיר הצפוני של הבניין, הפונה אל פנים היישוב, וכל פתח מוליך אל יחידה הכוללת חדר-מבוא וחדר גדול יותר. בפתחים, וכן גם בקירות הפנימיים, ניכרים אותות

3 על החפירות בחורבת סוסייה בשנים 1984 ו-1985 ראה: א' נגב, 'כרמל בדרומא', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 334-331; הנ"ל, 'עיר ללא היסטוריה: החפירות בחורבת סוסייה (כרמל) בשנת 1984', קדמוניות, יח (1985), עמ' 110-105; הנ"ל, 'מערות מסתור - האמנם?', נקרות צורים, 11-12 (1985), עמ' 21-23; A. Negev, 'Excavations at Carmel (Kh. Susiya) in 1984, Preliminary Report', *IEJ* 35 (1985), pp. 231-252; הנ"ל, 'כרמל - עיר יהודית בדרום: החפירות בחורבת סוסייה', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, ירושלים, 1987, עמ' 155-162.

דיון: היישוב ביהודה בתקופה הרומית והביזנטית

של תיקונים, שנעשו בכניין במשך הדורות. בכמה מן החדרים נתגלו הרבה קוביות-פסיפס לבנות וגדולות. ככל הנראה באו אלה מרצפות החדרים בקומה העליונה. לא נתגלו מדרגות שהולכו אל הקומה העליונה; נראה, שאלו נעשו מעץ ולא נשתמרו. בעיים שלפני הפתחים נתגלו פרטים אדריכליים המעידים על בעליו של הבניין: שני משקופים מעוטרים — האחד מעוטר בשתי מגורות בעלות שבעה קנים, שלהן בסיסי חצובה משולשת, ושעל קניהן לוח אופקי; המשקוף השני מעוטר ב'טבולה אַנסטה' (טבלה בעלת 'אוזניים'), ללא כתובת. משקופים מסוג זה נתגלו גם באשתמוע ובכפר-עזיז. באבני-בנייה אחרות, עתה בשימוש משני בבניין זה עצמו, נתגלו חריצים קצרים, ככל הנראה לקביעת מזוזות. בין היחידה השנייה והשלישית של הבניין נתגלה מקווה-טהרה חצוב בסלע, מטויח, שיורדים אליו במדרגות. מקווה זה קיבל את מימיו מבור-מים סמוך, והוא מסוג המקוואות שנתגלו בירושלים וכיישובים אחרים ביהודה בימי הבית השני.

בעוד שכיוון של שתי היחידות שממערב למקווה הוא ממזרח למערב, הרי שמכאן ואילך נוטה הבניין לכיוון מזרח-מערב-צפון. הקיר החיצון של היחידה השלישית בנוי אבנים גדולות מאוד, אשר חלקן מחובר לסלע שממנו נחצבו. היחידות האלו נבנו ממזרח למערב. והתפר בין היחידות השונות ניכר היטב. ככל הנראה, כל יחידה נבנתה בידי קבוצת אומנים שונה. בסקר נוסף שערכנו במקום נסתבר, שבניין זה הקיף את כל היישוב גם במזרח, לאורך שיא הגבעה, וגם במערב, ושימש לו מעין חומת-מגן.

על-מנת לאמת השערה זו, נחשפו בחלקן שתי יחידות נוספות, בחלקה המערבי של זרוע הפרסה. שרידי הבניין המקיף נראים כאן בכירור, ובמקרים אף נתגלו כאן מבואות אחדים המוליכים אל תוך השטח המבוצר. באחד המבואות מצוי שער העשוי שתי אומנות-אבן כבדות, ובהן חריצים להעלאת השער ולהורדתו, כפי שהיה מקובל בביצורי הצלבנים. בתוך השטח המבוצר מצויה רחבה קטנה, מרוצפת. משקוף השער הכבד נתגלה בעיים. בקטע זה של חומת העיר נמצאו גם שני מטבעות — האחד מאמצע המאה השלישית לספירה, והשני מאמצע המאה הרביעית.

אתר-חפירה נוסף בבניין המגן נמצא בקצה הצפוני-מזרחי של היישוב. פה נתגלו שרידיו של מגדל-עוז, שנדבקו התחתונים בנויים אבני-גזית, אשר מידותיהן מגיעות לכדי שני מטרים. כל אבן-גזית מעוטרת בשוליים רחבים ובשני זיזים גדולים, בולטים. ממגדל זה, הבנוי במקום הגבוה ביותר ביישוב, נראים חורבת כרמיל, השוכנת במרחק של מעט יותר משני ק"מ לצפון-מזרח, הכפר הגדול יטה בצפון ואשתמוע בדרום-מערב. ממגדל זה קיימו בוודאי יהודי חורבת סוסיה קשר-אבוקות עם היישובים השכנים.

מלבד שרידי בניין אחד גדול בצפון-מזרח העיר, בקירבת מקום למגדל העוז, אין בכל השטח המוקף שרידי בניינים אחרים. מן הסקר עולה, שיחידות הבניין המקיף מהוות חוליה חיצונית בחצר גדולה, כולה מוקפת חומה משל עצמה. בתוך שטח החצר המוקפת מצויים מערה, בור-מים אחד או שניים ומתקנים אחרים. עד עתה נערכו חפירות בשתי יחידות, שתיהן סמוך לחומה המערבית.

יחידה אחת, ממזרח לבית-הכנסת, כוללת מערה מעוגלת, אליה מוביל מסדרון מדורג שצורתו כצורת האות ר"ש. המערה חצובה כולה בסלע, אך פתחה מדופן באבני-גזית, ומשקופה הכבד מעוטר בטבולה אנסטה, שבמרכזה זר ובו מגורת שבעת הקנים. במערה אולם אחד גדול, ובקצהו

קיתון קטן. הקיר המזרחי של המערה בנוי אבני-גזית גדולות וקטנות, חלקן מעוטר בשוליים ובזיזים. קיר זה משמש כדופן המערבית של בור-מים גדול. האולם הגדול של המערה מואר ומאוורר על-ידי חלונות החצובים בתקרה — חלון אחד גדול במרכז, וחלונות קטנים יותר בירכתי האולם. הקיטון, שבפתחו נראים שקעים אחדים לבריחים, אינו מואר. אפשר, שהקיטון שימש בית-אוצר, ואילו באולם הגדול דרו בני-אדם. על-פני השטח, מעל למערה, נמצאות חוליית הכור באתרו, ומערכת משוכללת של תעלות חצובות בסלע, שבהן הגיעו המים אל פתחים מתחת לחוליית הכור.

יחידה שנייה, גדולה הרבה יותר, נחשפה מדרום למערת המנורה. אל מערה זו באים במבוא מדורג ומקומר במזרח. לפני הפתח, מימינו של הבא אל המערה, חצוב בסלע בור-מים גדול, מטויח, ואילו בקיר מולו חצוב מקווה-טהרה. נראה, שנוכח ריבוי המקוואות במערה אין לראות בו מיתקן-טהרה, ואפשר שיש להתייחס אליו כאל מיתקן-רחצה רגיל. מן הפתח באים אל מעין מבוא מעוגל, שקוע בסלע, ומעליו קרוע בתקרת המערה חלון גדול. מבוא זה דומה בצורתו לאימפלוביים (impluvium)⁴ של הבית הרומי. ממערב לחדר המבוא מצוי חדר גדול למדי, שצורתו ריבועית בקירוב. קירות הסלע שלו מדופנים בקירות עבים מאוד של אבני-גוויל. גם חדר זה מואר ומאוורר על-ידי חלון קטן. מציאותם של החלונות הרבים במערות אלו הוא שהכשירן לשמש למגורי אדם.

מחלק זה של המערה מוליך מסדרון רחב אל חלקה הפנימי, המערבי, שאף אליו מוליך מן החוץ מבוא מדורג. גם בחלק זה של המערה מצוי חדר שקירות הסלע שלו מדופנים באבני-גוויל. בקיר המערבי של אולם זה, סמוך למדרגות, חצוב פתח עמוק ונמוך, שהכניסה אליו נעשית בשפיפה. לחלק זה של המערה יש שתי זרועות — האחת ממזרח למערב, והשנייה ניצבת לה מצפון לדרום. החדר הראשון מואר על-ידי שני צהרים צרים החצובים בסלע. בצוהר הגדול בין השניים, שרוחבו כ-60 ס"מ, מצוי מדף קטן, המשמש בסיס לאבן, לחסימת הצוהר. הקירות המזרחי, הצפוני והמערבי של המערה מדופנים בקירות עבים ביותר הבנויים אבני-גוויל, ומן האבנים הרבות בעיים אפשר ללמוד, כי גם קירות הסלע האחרים דופנו באופן זה. מעבר לקיר המזרחי של החדר הפנימי מצוי מקווה. נראה, שתחילה היה קשר בין חדר פנימי זה למקווה, אך לאחר זמן נחסמה הגישה אליו. במקווה זה אין סימני שימוש רבים.

לדעתי, שימש חלק זה של המערה יקב, אשר בו התסיסו את התירוש של הענבים שדרכו בגתות המרובות המצויות בשולי היישוב, ואולי גם בחצר המשק הזה עצמו. מבחינות רבות, דומה מיתקן זה ליקב שנחשף בעבדת. במעבה מערה גדולה, ששימשה אסם לתבואות ולפירות, מצוי אולם, שלאורך קירו חצוב בסלע ספסל, ובו שני טורי שקעים להצבת כדוריין רחבי-בסיס, האופייניים לתקופה הביזאנטית. פה בוודאי סונן התירוש, נפקקו הכדים והועברו לתסיסה אל היקב. אף בעבדת באים אל היקב בפתח ארוך ונמוך המוליך אל אולם התסיסה, וגם לאורך קירותיו חצובים ספסלים. מיתקנים דומים לאלה מצויים גם במערות אחדות בשפלה, שזוהו כ'מערות-מסתור'. הפתח הנמוך, שאפשר לחוסמו בנקל, והקירות המדופנים דיפון עבה, כמצוי בחורבת סוסייה, הבטיחו תנאי תסיסה נאותים, וכתוצאה מזה נתקבל יין שאיכותו טובה.

4 פתח בתקרת הבית הרומי, שבו חודרים אור היום אל חצר הבית — המקורה ברובה — וגם מי הגשמים, הנקורים בבריכה קטנה מתחת לפתח.

דיון: היישוב ביהודה בתקופה הרומית והביזנטית

ההבדל העיקרי בין המערה בסוסייה, השוכנת באזור שגובהו כ-800 מ' מעל לפני הים, לבין המערות בשפלה, שלדעתי אחדות מהן שימשו כיקבים, הוא באורך נקבות הגישה. הסיבה לכך היא, שהמערות בשפלה נחצבו באזור שגובהו מעל לפני הים אינו עולה על 300-400 מ', וכדי להשיג תנאי תסיסה נאותים היה צריך להעמיק יותר בבטן ההר.

ב'מערת היקב' מצויים מיתקנים נוספים, שטרם תוארו. מדרום למבוא המוליך למערה ממזרח, מצוי מבוא נוסף, המוליך אל חדר קטן ועגול. גם פה מצוי מקווה חצוב בקיר המסדרון. בתקרת החדר הקטן, בעברה המערבי, חצוב חלון גדול מרובע, שדרכו ככל הנראה היו משלשלים את כדי התירוש. נראה שבחדר זה היו מסננים את התירוש, ולאחר פקיקת הכדים העבירום בפתח החצוב אל היקב, שתואר לעיל.

בחצר שמעל למערה מצויה תעלה, המוליכה מים אל בור גדול במרכז החצר. ראשיתה של התעלה בתא קטן הבנוי בתוך הקיר המערבי של החצר. אל תא זה היו שואבי המים מביאים את כדיהם ומרוקנים אותם מבלי שייכנסו אל החצר (סידור מעין זה שכיח בממשית הנבטית, שבה ככל הנראה שימשו בני האוכלוסיה הבדווית כשואבי-מים). מכאן זורמים המים אל הבור. בצמוד אל הקיר המערבי, בפנים החצר, ישנה רחבה מוגבהת, שעולים אליה במדרגות. זהו ככל הנראה מיתקן לפריקה (ודומה לו מצוי בעבדת הנבטית, בבניין שהיו בו מחסנים). בדרך זו הגיעו בהמות-המשא עד לקיר החצר, מבלי שיצטרכו להיכנס לתוכה. בפיתוח הצפוני-המערבית של החצר מצוי מישטח-דריכה, ולידו אגן גדול. הזיהוי של מיתקן זה כגת אינו ודאי.

ככל אתרי החפירות נתגלו כלי-חרס רבים, אולם התועלת שבהם לגבי תיארוך היישוב מוגבלת ביותר. כלי-חרס מעטים הם מימי הבית השני; כלים רבים יותר הם מן המאות שנייה עד לסוף הרביעית לספירה; כלים מעטים יחסית מן התקופה הביזנטית ועד לתקופה הערבית הקדומה; וכלים רבים ביותר מן התקופה הממלוכית (המאות ה"ב וה"ג). הצלבנים כבשו את אזור הדרום והקימו בו מצודות בחורבת כרמיל ובאשתמוע (זו האחרונה ידועה בספרות הצלבנית בשם Semoa). נראה שמרבית המערות וחדרי הבניין המקיף היו במצב תקין למדי, והצלבנים (או אולי המוסלמים, חיילי צלאח א-דין, שגירש את הצלבנים מאזור זה) התיישבו בהם. כלי החרס שלהם נתגלו על מיפס הרצפות הקדומות, ולכן אין בהם תועלת רבה לקביעת סדר-זמנים מדויקים.

היישוב בחורבת סוסייה וזיהויו

מיכאל אבי-יונה מתאר כך את מצב הדברים בדרום בסוף המאה הרביעית לספירה: 'בסוף ימי חייו של יוליאנוס הכופר (363 לספירה) פגעה רעידת-אדמה קשה ביישובי הדרום. ומה שלא כילתה רעידת האדמה עשו השכנים הנוצרים: הכחידו את היישוב בדרום'.⁵

אולם התמונה המתקבלת מן המימצא הארכיאולוגי נוגדת את התיאור של ההיסטוריון. בית-הכנסת באשתמוע יוחס לתקופת המעבר, היינו, למן המאה הרביעית לספירה ואילך: בית-הכנסת בחורבת סוסייה תוארך על-ידי חופריו (ש' גוטמן, ז' ייבין וא' נצר) למאות הרביעית-החמישית עד

5 ראה: מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון: היסטוריה מדינית של יהודי ארץ-ישראל למן מרד בר-כוכבא ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תש"ו, עמ' 147-148.

חורבת סוסיה: 'בניין
המגן'

חורבת סוסיה: משקוף
'מערת המגורה', עליו
חוקקה מנורה בתוך זר

דין: היישוב ביהודה בתקופה הרומית והביזנטית

למאות השמינית או התשיעית לספירה. כלומר, אף אם נפגע היישוב היהודי בדרום ברעידת-האדמה של שנת 363, היתה זו פגיעה זמנית בלבד.

המקור הספרותי היחיד המתאר בפירוט יחסי את היישוב בדרום הוא 'האנומסטיקון' של אוסביוס, שבו אף טבע את המטבע הלשוני 'דרומא'. אוסביוס מתאר שלושה יישובים יהודיים גדולים בלב הרי-חברון — יוטה, אשתמוע וכרמל — ואילו בשולי ההר שוכנים ענים ורימון. לצדם של יישובים יהודיים גדולים אלה, היו יישובים נוצריים — בעניה, המתוארת ככפר קטן, וביתר — שניהם בשוליים הדרומיים-מזרחיים של האזור. אוסביוס אינו מזכיר יישוב נוצרי בחורבת כרמיל, שם נבנו זמן קצר לאחר מותו שלוש, ואולי גם יותר, כנסיות גדולות. אולם הוא מספר על מישמר-חיילים בכרמל, המכונה בפיו בשם 'כרמלה' (מובא בשלוש צורות: Χερμῆλ ; Χερμαλά ; Κάρμηλος). הסיבה לאיזכורה של כרמל ב'אנומסטיקון' היא כמובן תיאורו של נבל ומעשיהם של אנשי רוד שם. על ספר מקראי זה חזר אוסביוס שלוש פעמים — פעמיים הוא מזכיר גם את מישמר החיילים הרומאים שם, ואילו פעם אחת הוא מדבר בכפר היהודי כרמל. בפעם זו, שבה נזכר היישוב היהודי, אין כל זכר למישמר החיילים הרומאים.

לכרמל-כרמלה הרומית היתה היסטוריה צבאית גם במאות השנים הבאות. בינוטיט'ה דיגניטוס⁶ (רשימת התארים הנכבדים) נזכרת יחידת-פרשים איליריים נושאי מגן החונה בכרמולה, ובשם זה עצמו נזכר המקום גם בפירוט מניצנה מן המאה השישית לספירה כמקום ברצועת הלימס (חלק מן היישובים הנזכרים בתעודה הם בהר הנגב, וחלקם לצפון). מכסת המס המוטלת על כרמולה זו היא גבוהה ביותר.⁶

כיצד אפשר ליישב את קיומו של המרכז הצבאי והנוצרי החשוב עם קיומו של יישוב יהודי באותו שם עצמו? נראה, שאין זהות גיאוגראפית בין השניים, וכי אנו דנים בשני יישובים שונים. וכך אפשר לתאר את מצב הדברים במאה השנייה לספירה: אחרי דיכוי מרד בר-כוכבא הציבו השלטונות הרומיים יחידות-צבא בחברון ובכרמל, וחיזקו את המבצרים של הלימס בדרום האזור, לאורך גבולה הצפוני של בקעת באר-שבע, הוא הגבול שבין פלסטינה הראשונה לפלסטינה השלישית.

הצבת צבא רומי בכרמל, והכנסת הפולחנות הרומיים הכרוכה בכך, ודאי גרמו אי-נוחות ליהודים הדרים בכרמל. יש להניח, שחלק מיהודי כרמל, אשר פרנסתם היתה באספקת מצרכים ושירותים לצבא הרומי, הוסיפו לדור בכרמולה. לעומתם, אלה ששלחו ידם בחקלאות ובתעשייה חקלאית (עצירת שמן וייצור יין), עברו לדור ביישוב החדש (בחורבת סוסייה) שאף אותו כינו כרמל, והוא-הוא הכפר היהודי שאוסביוס ידע על קיומו. המרחק בין שני היישובים, כרמולה וכרמל, העולה אך במעט על שני קילומטרים, איננו מקרי; שהרי בתחום הקרקעות של חורבת סוסייה מצויות גבעות-טרשים נוספות, מרוחקות יותר, שאף עליהן אפשר היה להקים את היישוב החדש. המרחק בין שני היישובים נקבע על-פי הלכות תחום שבת. יהודי כרמולה לא יכלו, או לא רצו, להקים בית-כנסת בעירם הקדומה, ולכן היו חייבים ללכת מהלך של כמחצית השעה בשבתות ובמועדים להתפלל בבית-הכנסת בכרמל — חורבת סוסייה. עדות מסייעת לכך אפשר למצוא

6 בינתיים נסתבר לי מעל לכל ספק, כי מהדיר הפפירוסים של ניצנה, שמהם שאובה ידיעה זו, טעה טעות חמורה ביותר בהבנת התעודה. אין לנו כאן עניין בתשלומי מסים, אלא היפוכו של דבר: זוהי התמיכה שהשלטון הביזאנטי שילם לחיילים ולחיילים-איכרים היושבים בגבולות ארץ-ישראל. דין בעניין זה יבוא במקום אחר.

בנוסף ההקדשות שנתגלו על לוחות-סורג בבית-הכנסת. דן בר"ג כבר עמד על כך, שיהודי ערים אשר כל תושביהן היו יהודים, כגון עין-גדי, השתמשו בהקדשותיהם בנוסף 'קרתא קדישה';⁷ ואילו בני הערים המעורבות, כגון יריחו, הקדישו בשם 'הקהילה הקדושה'. בבית-הכנסת בחורבת סוסיה נמצאים שני הנוסחים כאחד;⁸ ונראה הדבר, שכראשון השתמשו בני העיר כרמל (חורבת סוסיה), ואילו בשני בני הקהילה היהודית בכרמולה הרומית-ביזאנטית.

תמונת היישוב היהודי בדרום מקבלת עתה משמעות חדשה. אבי-יונה הוסיף להחזיק בדעתו הראשונה גם בהוצאה האחרונה של ספרו (התרגום שלי, א"נ):

הידיעות על מותו של יוליאנוס עוררו התנגדות נוצרית בדרום ארץ-ישראל, שבעקבותיה נהרסו מרבית היישובים היהודיים בדרום. אלה נפגעו כבר ברעידת-האדמה של חודש מאי (אייר) 363, אותה רעידת-אדמה עצמה שגרמה את הפסקת השיקום של בית-המקדש בירושלים. בכרוניקה הסורית משנת 724 אנו קוראים: 'באותם ימים זעם אלוהים על עריהם... של היהודים בדרום. וזעם האלוהים נהרסו הערים האלו... ויושביהן... בחודש אייר בשנת 674' (לפי המניין הסלבקי, היא שנת 363 לספירה). יישוב אינו חדל להתקיים כתוצאה מרעידת-אדמה: היישובים היהודיים בדרום הצליחו להמלט מגורלה של יהודה אחרי מרד בר-כוכבא. הם הצליחו להתקיים עד למאה הרביעית; אולם עתה נעלמו ממפת ההיסטוריה. אנו רשאים להניח, כי הרס זה נגרם לא רק על-ידי סיבות טבעיות, אלא שהם נפגעו גם בידי שכנים עוינים, אשר מנעו את שיקום היישובים לאחר רעידת האדמה... מכל מקום מקצת מקומות, כגון עין-גדי, אשתמוע וסוסיה, הוסיפו להתקיים, כפי שמעידים שרידי בתי-הכנסת שנתגלו שם עד לאחר הכיבוש הערבי.⁹

במהדורה העברית של ספרו מכנה אבי-יונה את 'השכנים העוינים' בשם המפורש: הנוצרים.¹⁰ מניית היישובים היהודיים עין-גדי, אשתמוע וסוסיה מצויה במהדורה האנגלית בלבד. כאמור, תיאור זה אין לו כל אחיזה במציאות, כפי שעולה מן המימצא הארכיאולוגי. כאשר כתב אבי-יונה את המהדורה הראשונה של ספרו, היה ידוע דבר קיומו של בית-כנסת אחד בלבד באזור, באשתמוע, שבאותה עת נקבע זמנו למאה הרביעית לספירה. בינתיים נתגלו ממצאים חדשים בעין-גדי ובחורבת סוסיה. שרידי בית-כנסת נתגלו גם ברימון, אחד היישובים בדרום-מערב האזור, הנזכר גם אצל אוסביוס. יישוב יהודי גדול מאוד היה ביוטה (היום יטה, המכונה אצל אוסביוס יתן). הסיבה שעוד לא נתגלו שם שרידים יהודיים, היא קיומה של עיירה ערבית גדולה הבנויה על השרידים העתיקים. כבר החוקרים הראשונים, שסקרו את האזור בראשית המאה, ידעו שאבנים מעוטרות בסמלים נוצריים הובאו ליטה מן הכנסיות הנוצריות בחורבת כרמיל. בגבול הדרומי של אזור דרומא הכיר אוסביוס שני יישובים בשם ענים — אחד גדול, המזוהה בעיון אל-ערביה, והקטן בעיון אש-שרקיה. הראשון, הגדול, הוא הכפר היהודי, והקטן, הסמוך לראשון, הוא כפר נוצרי. היישוב הנוצרי השני שעל דבר קיומו ידע אוסביוס, הוא יתיר, אף הוא בדרום האזור.

7 ראה: ד' בר"ג, 'לענין "קרתא" בכתובות מבית הכנסת בעין-גדי', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 453-454.

8 ראה: Z. Yeivin, 'Marble Fragments from Khirbet Susiya', *IEJ*, 24 (1974), pp. 204-205.

9 ראה: M. Avi-Yonah, *The Jews Under Roman and Byzantine Rule: Political History of Palestine from the Bar Kokhbah War to the Arab Conquest*, New York-Jerusalem 1984, p. 209.

10 ראה: מ' אבי-יונה (הערה 4 לעיל), עמ' 147-148.

דין: היישוב ביהודה בתקופה הרומית והביזנטית

לאמיתו של דבר, תמונת היישוב בדרום היא הפוכה מזו שצייר אבי־יונה. הדרום היהודי משתרע מאזור עין־גדי במזרח ועד לתחום אחוזת־גור במערב, ומכרמל בצפון ועד אשתמוע וענים בדרום. רצועת יישובים זו, מעין מדינה יהודית בזעיר אנפין, היתה קיימת לאחר מרד בר־כוכבא (וקרוב לוודאי שגם לפניו), ועד לאחר הכיבוש הערבי של ארץ־ישראל. אם אמנם נפגעו היישובים היהודיים באותה רעידת־אדמה, בשנת 363, הרי הם התאוששו והוסיפו לפרוח עד לכיבוש הערבי. היישובים היהודיים בדרומא לא היו בעמדת התגוננות. היו אלה הנוצרים שאחזו בחורבת כרמיל־כרמולה בצל ניסי הצבא הרומי, ובדרום האזור, במקום שהיו בו מאחזים צבאיים רומיים־ביזאנטיים. המנזרים המרובים נבנו ממזרח לקו המצודות השומרות על דרך האורך היורדת מחברון לערד ולממפסיס ואילת. תמונת־מצב זו לא נשתנתה, כאמור, במשך כל התקופה הביזאנטית.

חורבת סוסיה: מערת
המנורה' – מבט אל
הפתח

